

EWA RZEKANOWSKA
WSP w Bydgoszczy

FOLKLOR W STRUKTURZE ARTYSTYCZNEJ WCZESNEJ PROZY ALEKSANDRA KUP-
RINA /opowiadania o tematyce wojskowej/

Kuprin jako wyraziciel epoki - tak **satytułowała** swój esej J. Kołtonowska¹, współczesny pisarzowi krytyk, przypisując tym samym kuprinowskiej prozie rolę swoistego zwierciadła odbijającego idee i **zainteresowania** najbardziej charakterystyczne dla literatury przełomu wieków. Istotnie, twórczość Aleksandra Kuprina w latach 90-tych, niemal całkowicie pokrywa się z ogólnymi tendencjami tego okresu, a jednocześnie nosi wybitnie pogreniczny charakter, łącząc w sposób organiczny tradycje literatury realistycznej z nowymi prądami umysłowymi epoki. Jedną z ważnych tendencji pisarzy przełomu XIX i XX wieku, było jakościowo nowe podejście do problematyki wiejskiej i folkloru. "Im bogatszy i bardziej wszechstronny ruch literacki - podkreśla radziecki folklorysta D. Miedrisz - tym obserwuje się głębsze i gruntowniejsze odzwierciedlenie folkloru w literaturze"². A trudno przecież znaleźć w historii literatury rosyjskiej okres równie bogaty w różnorodność, nierzadko wzajemnie przeciwstawne zjawiska.

Dla kierunku realistycznego, wzbogaconego o doświadczenie romantyzmu, twórczość ludowa stanowiła teren do poszukiwań nowego ideału bohatera aktywnego, a także źródło poznania rosyjskiego charakteru narodowego. Przedstawiciele symbolizmu z kolei z pomocą folkloru próbowali odnaleźć drogę do tajemnych zakątków ludzkiej podświadomości³.

Ideom tym pisarze podporządkowywali dobór rodzajów i gatunków folklorystycznych, poszczególnych motywów i obrazów, a także sposób wykorzystania ich w twórczości własnej.

Charakterystyczne przykłady takiej postawy odnajdujemy u młodego Gorkiego. Zwraca uwagę obfitość materiału folklorystycznego, na którym bazuje pisarz. Przede wszystkim jednak, interesowa-

ty go te formy wypowiedzi /bajka magiczna, legenda/, które wyrażały ideał społecznej sprawiedliwości, dążenie do wolności i niezależności, co było uwarunkowane romantycznym ukierunkowaniem jego wczesnych utworów. Teksty folklorystyczne wprowadzał Gorki bądź bezpośrednio na zasadzie cytatu, zapożyczeń fragmentów bajek czy legend, obrazów i motywów, bądź w sposób pośredni - nawiązując ogólnie do poetyki twórczości ludowej, co widoczne jest zwłaszcza w jego opowiadaniach romantycznych⁴.

W latach 90-tych debiutuje również Iwan Bunin, który według określenia N.Smirnowa należy do najbardziej "folklorystycznych" pisarzy swojego okresu⁵. Istotnie, Bunin wykorzystał imponujący materiał folklorystyczny i etnograficzny, który wszedł do jego utworów we wszelkich możliwych formach, poczynając od niewielkich wzmianek do skomplikowanych przekształceń motywów i wątków w obrazach spełniające specyficzne funkcje ideowo-artystyczne⁶. W odróżnieniu do Gorkiego, Bunin stosuje folklor w aspekcie bardziej realistycznym, biorąc pod uwagę materialne warunki życia wsi, jej obrzędowość i wierzenia.

Jak było wspomniane wyżej, inaczej traktowali folklor przedstawiciele kierunków modernistycznych, którzy odrzucali całkowicie jego społeczne podłoże. W poezji ludowej przyciągały ich tajemniczość, mistycyzm, irracjonalizm, fantastyka. Temu były podporządkowane określone teksty folklorystyczne: mity, zaklęcia, wróżby, poezja obrzędowa. Sposób wykorzystania ich w twórczości symbolistów sprowadzał się głównie do stylizacji.

Należy przypuszczać wobec powyższego, iż obecność utworów folklorystycznych w twórczości pisarzy epoki przejściowej nie była zjawiskiem przypadkowym czy indywidualnym, a wynikała z estetycznych i ideowych założeń literatury okresu.

Nie ulega więc wątpliwości, że i Aleksander Kuprin poddał się tym wpływom. Jednakże jego droga do kultury ludowej była zupełnie inna niż współczesnych mu - Gorkiego i Bunina.

N.Krawcow, folklorysta i historyk literatury, analizując przyczyny sięgania literatury do folkloru, szczególnie podkreślał rolę tzw. czynnika osobistego⁷, określającego stopień i źródła poznania przez pisarza z kultury umysłowej ludu. Zarówno poprzednicy Kuprina, jak i współcześni mu pisarze wprowadzając folklor do

swych dzieł, wykorzystywali swoje własne kontakty ze wsią i jej twórczością. Fakty biograficzne z życia Kuprina taką możliwość wykluczają. Dzieciństwo i wczesna młodość pisarza upłynęły w zamkniętych zakładach wojskowych, co siłą rzeczy ograniczyło jego kontakty ze światem zewnętrznym. Stąd też bierze się tak charakterystyczny dla całej twórczości Kuprina motyw tęsknoty za otwartą przestrzenią, pragnienie wyrwania się z "zakurzonego, dusznego" miasta na łono przyrody. Idee te korespondowały z rozpowszechnioną w okresie przełomu koncepcją wtopienia się w przyrodę, zerwania więzów z cywilizacją i tym samym były bezpośrednią przyczyną zainteresowania się pisarza wsią i jej mieszkańcami.

Kuprin był przekonany o wyjątkowym znaczeniu roli ludu i jego kultury w życiu społeczeństwa. Zresztą już pojęcie "lud", było dla niego wartością samą w sobie. Pisarz dostrzegał w tej warstwie społecznej ogromny potencjał możliwości twórczych, w odróżnieniu od inteligencji, która pod zgubnym wpływem cywilizacji szanse swe zaprzepęściła. Kuprin rozwijał w literaturze problem odpowiedzialności inteligencji za losy ludu. Podjął go po raz pierwszy już w 1894 roku w opowieści Moloch i powracał do niego niejednokrotnie w utworach późniejszych.

W pierwszych latach twórczości wspomniane przekonania Kuprina miały czysto teoretyczne podłoże. W 1895 roku, na łamach gazety "Kijewskie słowo", pisarz zamieścił wiersz Rozdźwięk. W słowach:

Ja po knigie znakom

S dieriewienskoj nużdoj, s dieriewienskoj stradoj /.../

/.../ Ja w dieriwnie czużoj, ot czego że s toskoj

Ja wsiegda wspominaju o niej⁸.

potwierdza on zarówno swoją nieznajomość wsi, jak i pragnienie jej poznania.

Mimo tak ubogich doświadczeń Kuprina w kontaktach z kulturą ludową, już we wczesnym okresie jego twórczości pojawiają się pierwiastki folklorystyczne. Rzeczą dotyczy niektórych utworów obyczajowych z życia armii carskiej, które były najbardziej reprezentatywne dla Kuprina - realisty⁹. Cykl ten obejmuje szereg opowiadań napisanych w latach 90-tych: Dochodzenie, Krzak bzu, Nocleg, Nocna warta. Utwory te swą tematyką¹⁰ prawdziwo-

ścią realiów, subtelną motywacją psychologiczną i społeczną, barwnością opisów - zapewniły pisarzowi trwałe miejsce w prozie rosyjskiej. Przeżycia własne związane z pobytem w armii i wyjątkowy dar obserwacji, pomogły mu oddać prawdziwie atmosferę służby wojskowej, stworzyć przekonujące charaktery oficerów i żołnierzy.

Tematyka opowiadań i specyfika przedstawionego w nich środowiska, wyznaczyły rodzaj wykorzystanego materiału folklorystycznego, mianowicie folkloru żołnierskiego. Ponieważ twórczość ludowa była dla Kuprina nieodłącznym strybutem wsi i jej mieszkańców, tutaj - szeregowych żołnierzy, folklor figuruje jedynie w utworach poruszających problemy tej grupy. A więc zdawać by się mogło, że spełnia on tylko swą najprostszą rolę - służy do charakterystyki środowiska żołnierskiego. Okazuje się jednak, iż zakres wykorzystania tekstów ludowych we wspomnianych opowiadaniach jest szerszy, a ich funkcje bardziej złożone.

W drugiej połowie lat 90-tych Kuprin odchodzi już od pesymistycznej **koncepcji** człowieka, oderwanego od realnego środowiska i uzależnionego od działania instynktów. Na danym etapie, pisarz próbuje określić realne przyczyny, które są powodem moralnej lub fizycznej zguby jednostki w rzeczywistym świecie. Problem ten jest nadrzędnym i w opowiadaniach o tematyce wojskowej. Centralną postacią większości z nich /oprócz Nocnej warty/ jest młody oficer - natura bezwolna i słaba, który zdolny jest jedynie do krótkotrwałego buntu /Dochodzenie/ i przeżywa bohaterskie przygody tylko w wyobraźni /Nocleg/.

Równolegle wprowadza Kuprin i obrazy szeregowych żołnierzy. Jakkolwiek najczęściej żołnierz jest postacią drugoplanową, jego portret psychologiczny nakreślony jest niezwykle starannie. Pisarz pokazuje tragedię ludzi wyrwanych ze swego naturalnego środowiska, przeniesionych w krąg spraw obcych im i niezrozumiałych.

Tak więc w danym przypadku, pisarz wskazuje na przyczyny łamania ludzkiej psychiki w samym mechanizmie armii, hamującym lub uniemożliwiającym naturalny rozwój osobowości człowieka, tak oficera jak i żołnierza.

Jednakże w konfrontacji postaw moralnych przedstawicieli obydwu grup społecznych, przewagę uzyskuje żołnierz. Jego wiejski rodowód gwarantuje niezależnie od warunków socjalnych siłę cha-

rakteru, życiową mądrość, czystość i prostotę obyczajów. Konkluzja taka wypływa ze wspomnianych na wstępie przekonań Kuprina o bezwarunkowej moralnej wyższości środowiska chłopskiego. Stąd też bierze się we wczesnych utworach pisarza, pewna idealizacja patriarchalnej wsi rosyjskiej, prostej i naturalnej chłopskiej pracy, będącej źródłem siły i mądrości.

Wprowadzenie więc do utworów o tematyce wojskowej folkloru, będącego odzwierciedleniem mentalności ludu, miało na celu potwierdzenie tych wartości.

Kuprin wykorzystuje dwie formy folkloru żołnierskiego: pieśń i bajkę. W opowiadaniu Nocleg pieśń włączona jest na zasadzie cytatu. Wprowadzenie cytatu z tekstu folklorystycznego w obręb fabuły, podkreśla jego bezpośredni związek z przedstawionymi zjawiskami. W czasie długiego przemarszu pułku piechoty z jednej kwatery na drugą, "zapiewają" intonuje popularną żołnierską pieśń:

Zima li utaja prichodit

Wiesna krasna nastajot

U sołdata sierdce mriot /I,329/¹¹.

Pod jej wpływem w nieludzko umęczonych żołnierzy wstępują nowe siły: "Nikto nie dumaj bol'sze o natiortych nogach i ob rancach nałomiwszych spiny". Kuprin zastosował tu ciekawy chwyt psychologiczny. Pieśń z jednej strony wywołuje w świadomości żołnierza pozorną akceptację wojskowej służby:

I każdy żołdat /.../ czuwstwował siebia gierojem w etu minutu; a ja wot niczego etogo nie bojus', i mnie na wsio napliawat' /.../ ja swoim sołdatskim diełom zaniat, samym ważnym i sierioznym diełom w mirie. /I,330/ Z drugiej zaś - uzmysławia mu właściwy sens tejże: "i b'jut, moł, tam i na uczenje moriat".

Kuprin cytuje w utworze tylko fragment tekstu pieśni, a pozostałą jego część przekazuje w rozmyśleniach żołnierzy, podkreślając tym samym podobieństwo treści zawartych w pieśni do rzeczywistości służby wojskowej.

Włączenie pieśni wojskowej do opowiadania Nocleg spełnia dwie ważne funkcje. Po pierwsze - służy do wyrażenia negatywnej oceny służby w armii, po drugie - jest środkiem uzupełniającym psychologiczny portret bohatera. Pieśń pomaga żołnierzowi choć na chwi-

lę poczuć się człowiekiem, uświadomić sobie własną godność. Realne istnienie żołnierza, umęczonego służbą, ścięra się z zupełnie innym obrazem: wojska-zucha z ludowych bajek, niezależnego, odważnego, zdolnego zwyciężyć nawet siłę nieczystą.

Pieśń żołnierską Kuprin wprowadza też do opowiadania Nocna warta. Koszarowy świat pokazany jest tutaj nie oczyma oficera, a prostego żołnierza; zwiększa się więc i obszar oddziaływania folkloru.

Na szczególną uwagę zasługuje sposób wykorzystania wspomnianego tekstu folklorystycznego. Dowodzi on niezwyklej wnikliwości Kuprina jako pisarza, który zdołał tak głęboko wczuć się w psychikę chłopca wcielonego do wojska. Nocna warta przedstawia kilka godzin z żołnierskiego życia Łuki Mierkułowa. Jego stosunek do armii wyrażony poprzez monolog wewnętrzny, w pełni pokrywa się z oceną tejże zawartej w pieśni żołnierskiej.

Na ciężką dolę żołnierza wyrażoną w pieśni składają się: beżmyślna musztra, głód, ciężkie warunki w koszarach. Powtarzają się też skargi na dowódców, na ciągłe i niezasłużone kary:

Gor'ka-to w pole trawyn'ka, połyń gor'kaja

Jeszcz-to gorczeje tego służba carskaja:

Czto dzień-to ni nocz nam sołdatuszkom ugononu niet,

Tiemna nocziénka prichodit - na karaule byt'

Bieł dzienoczek nastupajet - wo stroju stojat¹².

Życie koszarowe widziane oczyma Łuki Mierkułowa odpowiada powyższym wyobrażeniom. On sam ciężko znosi służbę, karany jest za najmniejsze przewinienie: "Dniewalit on czeriez dzień wot uże trietij raz i wsio jemu dostajutsia samyje tiażołyje nocznye czasy".

W pieśni podkreślone są motywy samotności i rozłąki z rodziną:

Zaniesła mienia dobrego mołodca,

Czto niewoluszka sołdatskaja,

Grozna służba gosudariewa,

Na czużoj dal'niej storonuszkie,

Ni otca nietu, ni matuszki,

Ni brata, ni rodnoj siestry,

Ni mładoj żeny, ni małych dietuszek...¹³

W rozmyślaniach Mierkułowa dźwięczą te same motywy: często wspomina bliskich, list z domu czyta po kilka razy, niepokoi go los żony /II, 395/.

Opis w pieśni wyrażony jest poprzez obrazy przyrody: jasne i kolorowe, które zawsze są przeciwstawne do życia koszarowego. W opowiadaniu Nocna warta w tok ponurych i bezlitosnych wydarzeń terażniejszości Kuprin umiejętnie wplata obrazy i wspomnienia z pełnego prostoty i piękna wiejskiego życia swoich bohaterów, przez co podkreśla kontrast i nieprzystawalność tych dwóch światów. We wspomnieniach Mierkułowa pejzaż rodzinnej wsi rysuje się w wesołych, kolorowych barwach: szmaragdowe brzegi rzeczki, różowa i bursztynowa woda w koleinach drogi, subtelny zapach kwitnącej wierzby. Koszary zaś - to zapach karbolu, brudnobrązowe ściany, ciemne pomieszczenia. Wieś kojarzy się z wiosennym słonecznym porankiem, koszary otacza jesienna, deszczowa noc.

Podane przykłady nie wyczerpują wszystkich zbieżności zdarzeń fabularnych w żołnierskiej pieśni i w opowiadaniu Nocna warta. Podobny sposób zastosowania tekstu folklorystycznego świadczy o głębokiej znajomości przez pisarza psychiki żołnierza-wiejskiego chłopaka.

Do utworu tego wprowadza również Kuprin inny element folkloru, pieśń liryczną. Spełnia ona istotną rolę w podkreśleniu kontrastu między rzeczywistością koszarową, a wspomnieniami z życia wiejskiego bohatera.

Kontrast w ogóle ma kapitalne znaczenie dla koncepcji twórczej Kuprina. Pozwala on uwypuklić antytezę między naturalnymi, genetycznymi możliwościami człowieka, a warunkami społecznymi, hamującymi, lub niszczącymi rozwój tych możliwości. Aby odnaleźć w zahukanym żołnierzu jego prawdziwe "ja", pisarz przenosi go do rodzinnej wsi. Osiąga to poprzez wprowadzenie do struktury opowiadania snów i wspomnień z przeszłości. Kategorie - terażniejszość, przyszłość, są subiektywnie odbierane przez bohatera i określają jego istnienie w czasie i przestrzeni. Czas terażniejszy - to rzeczywistość, w której człowiek znajduje się w danej chwili; przeszłość - rzeczywistość, w której człowiek był **kiedyś** i która istnieje nadal, ale już bez niego. Przyszłość, to rzeczywistość wymyślona, do której odnoszą się też marzenia. W prozie

o tematyce wojskowej pragnienie opuszczenia teraźniejszości, można wytłumaczyć warunkami w jakich żyje żołnierz lub oficer. W utworach Kuprina bohater-oficer najczęściej "odchodzi w przyszłość" /marzenia o podróżach, czy ożenku z bogatą panną/, co jest zrozumiałe: w "przeszłości" nic poza służbą wojskową nie istniało.

Żołnierz Mierkułow we śnie przenosi się w minioną rzeczywistość - do rodzinnej wsi. W ten sposób Kuprin, przedstawiając swojego bohatera w dwóch wymiarach czasowo-przestrzennych, charakteryzuje go bardziej wszechstronnie, dorzucając do jego portretu te cechy, które starła bądź przytępiła służba wojskowa.

"Druga rzeczywistość" powstała przy pomocy tekstu folklorystycznego. Z folklorem zaś kojarzy się inny świat - prosty i naturalny, pełen autentycznych wartości. Jedną z ważniejszych funkcji obrazów folklorystycznych w opowiadaniu Nocna warta jest zaprezentowanie takiego właśnie świata. Nie mniej ważne jest ich znaczenie dla odzwierciedlenia mentalności już nie chłopca, a żołnierza.

Zupełnie inny charakter ma włączenie do utworu bajki żołnierskiej. Jest ona wykorzystana przede wszystkim dla charakterystyki środowiska. Przedstawienie sceny opowiadania bajek przez pułkowego wesołka Zamocznikowa dowodzi, iż pisarz doskonale znał życie w koszarach. M. Azadowski podkreśla fakt popularności bajek w środowisku żołnierskim, należały one do niezmiennych strybutów koszarowego wypoczynku¹⁴. Scena ta charakteryzuje zarówno słuchacza, jak i samego bajora. Żołnierze z aplauzem słuchają jak "jenerał" Skobielew odwagą i sprytem zwyciężył tureckiego "sołtana" i o tym, jak "żołnierz przyczepił sobie żelazne pazury i polazł na wieżę do królowy". Bajki te utrzymane są w stylu ludowych opowieści o chwacie żołnierzu, który niewyparzoną językiem i zdrowym chłopskim pomysłem samego diabła wyprowadzał w pole. Kuprin wiernie przekazuje też sam sposób "wykonywania" bajki: Zamocznikow to nie tylko bajor, ale aktor i improwizator.

Włączenie do utworu bajki żołnierskiej miało na celu podkreślenie kontrastu między żywotnością i barwnością fikcji, a bezruchem i nijakością rzeczywistości.

We wczesnej prozie o tematyce wojskowej, Aleksander Kuprin

nie wykorzystał jeszcze wszystkich możliwości twórczości ludowej. Nie pozwalała mu na to ograniczona na ówczesnym etapie, znajomość folkloru. Wprowadzenie do utworu materiału folklorystycznego odbywa się na razie na zasadzie cytatu, zapożyczeń tematycznych i stylizacji. Jednak, co nie ulega wątpliwości, obecność folkloru w omawianych opowiadaniach jest zjawiskiem istotnym, choć nie pierwszoplanowym.

PRZYPISY

- ¹ J.Kołtonowska, Kuprin - wyraziciel epoki, W: Nowaja żyźń. Kriticzeskije statji, Sankt-Pietierburg 1980, s.1
- ² D.Miedrisz, Litieratura i folklorная tradycja, Saratow 1980, s.7 /tłum.E.Rz./
- ³ E.Pomierancewa, A.Błok i folklor, W: Russkij folklor, T.3 Moskwa-Leningrad 1958, s.203
- ⁴ W.Władimircew, Tworczestwo Gor'kogo i ustnaja narodnaja proza, Moskwa 1968, s.3
- ⁵ N.Smirnow, Russkaja driewnost' i folklor w poezii Bunina, W: Litieraturnoje nasledstwo, T.84, kn.II, Moskwa 1973, s.4
- ⁶ E.Pomierancewa, Folklor w prozie Bunina, W: Litieraturnoje nasledstwo, T.84, kn.II, Moskwa 1973, s.140-148
- ⁷ N.Krawcow, Russkaja proza wtorej połowiny XIX wieka i narodno-dnoje tworczestwo, Moskwa 1972, s.29
- ⁸ Cytat za: B.Kisielow, Rasskazy o Kuprinie, Moskwa 1964, s.60
- ⁹ W tym samym okresie powstaje również szereg utworów Kuprina pisanych pod silnym wpływem tendencji modernistycznych
- ¹⁰ Kuprin odkrył nieznaną w literaturze świat armii carskiej w czasie pokoju. Tematyka tego typu poruszana była dotychczas jedynie w szkicach literackich, np.: P.Wołodin, Ot sochi k ru-żju /1885/, B.Adamowicz, Kertinki iz wojennej służby /1895/.

- ¹¹ А.Куприн, Собрание сочинений в 9-ти томах, Москва 1970-72
Цитованы przez Kuprina tekst pieśni żołnierskiej figuruje m.in.
w zbiorach pieśni P.Kiriejewskiego. Zob.P.Kiriejewski, Pieśni
wojskowe, kazaczji, rekrutskie, soldatskie, matrosskie,
Leningrad 1977, s.156
- ¹² Russkije narodnyje piesni, Sostawitiel A.M.Nowikowa, Moskwa
1957, s.113
- ¹³ Тамże, s.114-115.
- ¹⁴ М.Азадовский, Russkije skazoczniki W: Statji o literaturie
i folklorie, Moskwa-Leningrad 1960, s.26

ФОЛЬКЛОР В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СТРУКТУРЕ РАННЕЙ ПРОЗЫ АЛЕКСАНДРА
КУПРИНА

/военные рассказы/

Резюме

Статья посвящена одной из малоизученных сторон художественной прозы А. Куприна - использованию писателем элементов фольклора. Автор рассматривает данную проблему на фоне стилистических тенденций эпохи и приводит примеры из литературной практики других писателей /М. Горького, И. Бунина/ с целью показать специфику данного явления в творчестве А. Куприна.